

R. GRĪSLE

LATVIEŠU ZILBES INTONĀCIJU SĒMANTISKAIS SVARS

Trīs intonācijas gaŗās zilbēs — stieptu (˘), krītošu (ˆ) un lauztu (ˆ) — tagad vēl šķir (gan ne visās izloksnēs) latviešu vidus dialektā, kas ir literārās valodas pamatā. Bet abos pārējos dialektos sastopamas vairs tikai divas intonācijas, jo rietumu izloksnēs zudusi atšķirība starp lauztu un krītošo, bet austrumu izloksnēs — starp stieptu un krītošo intonāciju. Literārās valodas runātāji vismaz pa daļai patur savas dzimtās izloksnes intonācijas.

Indoeiropiešu akcentoloģijā latviešu intonācijām ir patstāvīga vērtība, kā zināms jau no Endzelīna darbiem (piem., 1899 BB XXV 259—274, 1922 Revue des études slaves II 56—68). Taču arī sazināšanās procesā tām ir savs sēmantisks svars. Intonācijām ir fōnēmatisks raksturs, un ir vārdi, kas, būdami vai nebūdami etimoloģiski saistīti, atšķiras tikai ar intonāciju vienā vai pat vairākās zilbēs (arī neuzsvērtās). Piem., *mīt* /mīt/ „treten“ : *mīt* /mīt/ „hält sich auf“ : *mīt* /mīt/ „wechseln“, *raugs* /raūks/ „Pupille“ : *rauks* /ràuks/ „wird zusammenziehen“ : *raugs* /raūks/ „Hefe“, *ieleju* /iēleju/ a. „Tal“ : *ieleju* /iēleju/ „gieße ein“, *putot* /putuōt/ „stäubend“ : *putot* /putuōt/ „schäumen“, *vadāt* /vadāt/ „(ihr) leitet“ : *vadāt* /vadāt/ „hin- und herführen“, *bildīšu* /bīldīšu/ g. pl. „Bildchen“ : *bildīšu* /bīldīšu/ „werde sagen“, *nomāts* /nuōmāc/ „gepachtet“ : *nomāc* /nūomāc/ „erdrück(s)t“, *tūkstošos* /tūkstuōšuōs/ l. pl. „Tausend“ : *tūkstošos* /tūkstuōšuōs/ a. pl. „die schwellenden“.

Parastā praktiskā rakstībā intonācijas neapzīmē un ap 80% šādu vārdu ir homografi.

Vārdi, kas atšķiras ar intonāciju, gan tikai vienā zilbē, ir arī leišu valodā (A. Laigonaitė, Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas 21—22; Vilnius, 1959). Dažkārt tiem atbilst latviešu piemēri, kā lei. *siētas*, la. *siets* /siēc/ „gebunden“ : lei. *sietas*, la. *siets* /siēc/ „Sieb“, tāpat laikam arī lei. *āuklė*, la. *aukle* /aūkle/ „Kinderwärterin“ : lei. *aūklė*, la. *aukle* jeb *aukla* /aūkla/ „Schnur“ (ē-celma formu, kas man pašai nav pazīstama, ME un EH uzrāda bez intonācijas apzīmējuma). Un tādi vārdi, jādōmā, ir bijuši arī senprūšiem. Piem., viņiem 3. katechismā divējādi (ar *au-* resp. ar *āu-*) rakstītie substantīvi *ausin* a. „Gold“ un *āusins* a. pl. „Ohr“ laikam

vismaz dažos locījumos ir atšķirušies vienīgi ar intonāciju. Uz to norāda arī intonējums tās pašas nozīmes paralēlēs leišu un latviešu valodā: lei. *áu(k)sas*, la. *aūsmājvārdos aūskalēji, aūskaļi* (J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi I 1, 56) : lei. n. pl. *aūsys*, la. n., a. pl. *āusis*.

Latviešu gramatiku vēsturē šādus ar intonāciju un leksisko nozīmi atšķirīgus vārdus (un arī pašas intonācijas – stiepto un rietumizlokšņu laužto) pirmais min Rozenbergers savā „Formenlehre der lettischen Sprache“ (Mitau, 1830). Šādu vārdu sarakstus, uzrādīdami ap astoņdesmit (gan ne arvien pareizu) piemēru, ir snieguši pēc tam vēl daži 19. gadsimta autori – S. Vēbers 1884. g. (RKr. II 46 – 48), kas tāpat šķīris tikai abas rietumizlokšņu intonācijas, un jau priekš viņa 1873. g. P. Krumbergs (Mag. XV 58 – 64), kuŗš pazinis vairāku apvidu izrunu un pirmais uzrādījis visas trīs intonācijas. Krumbergs devis arī pareizākus piemērus, cenzdams atklāt to leksisko nozīmi ar kontekstu, piem. : aita savu jēru *pazīst* („kennt“) un dod tam *pazīst* („saugen“).

Bet īstenībā tādu vārdu ir daudz vairāk. Un ir arī gramatiskas formas, kas visnotaļ atšķiras tikai ar intonāciju. Pat veselas frazes var atšķirties vienīgi ar intonācijām.

Vārdus, kam leksiskā vai gramatiskā nozīme ir dažāda, bet kas fōnētiski atšķiras vienīgi ar intonāciju, īsuma labad saukšu par heterotoniem.

Leksisku heterotonu esmu savākusi pāri par 400 vienību (to saraksts tiks publicēts). Pamatā lieku savu Vidzemes vidienes izrunu ar trim intonācijām (kādu esmu mantojusi, uzaugdama Kauguros pie Valmieras; mani vecāki un vecvecāki runājuši tā paša apvidus Raunas resp. Vecbrenguļu izloksnē). Šās 400 vienības – trijotnes un pāri – ietveŗ ap 5000 heterotonisku literāru formu. Te ieskaitītas, piem., verbu finītas un infinītas formas, arī refleksīvās, gan no pamatvārdu, gan no atvasinājumu (piem., no verbālnōmenu) paradeigmām. Formu skaita kuplums dažādiem heterotoniem ir stipri dažāds – sākot no vienas vienīgas (piem., *kauc* /kàuc/ „heul(s)t“ : *kauts* /kaûc/ „geschlachtet“) līdz pāri par 200 (piem., viscaur vienādi lokāmiem verbiem, *kâ grietzt* – Raunā /griest/, ap Valmieru /griêst/ „wenden, kehren“ : *grietzt* abos apvidos /griêst/ „schneiden“). Heterotoni un to vienības var atšķirties arī pa izloksnēm. Tas pa daļai redzams jau no iepriekšējā piemēra. Bet šo pašu heterotonu lokālā atšķirība vēl paplašinās pagātnes pasīvo divdabju daudzskaitļa formās: valmieriešiem tās iekļaujas jaunā heterotonu vienībā – trijotnē *griezti* /griêsti/ „gekehrt“ : *griesti* /griesti/ „Oberlage“ : *griezti* /griêsti/ „geschnitten“, kamēr raunēniešiem paliek tikai pāris, jo šās trijotnes abi pirmie locekļi Raunā ir homofōni /griesti/. Totiesu, piem., subst. *sēris* /sēris/ „Sanddüne im Fluß“ un pag. akt. divd. *sēris* /sèris/ „aufgesteckt (das Korn in der Heizriege)“ Raunā ir heterotoni, bet ap Valmieru tie abi ir homofōni /sēris/.

Divu intonāciju sistēmā, kāda ir leišu valodā un latviešu rietumu un austrumu izloksnēs, iespējami tikai heterotonu pāri vienā atšķirīgo intonāciju kombinācijā, bet triju intonāciju sistēmā – arī trijotnes un pāri trijās kombinācijās (t. i., kad intonācijas atšķirības ne vairāk kā vienā zilbē, kas vērojams lielum lielāko tiesu).

Heterotonu trijotņu pēc manas izrunas ir kādu 30. Vēl daži piemēri: *dīks* /dīks/ „müßig“ : *dīks* /dīks/ „wird (leise) brüllen“ : *dīgs* /dīks/ „wird keimen“, *krītu* /krītu/ a. „Kreide“ : *krītu* /krītu/ „falle“ : *krītu* /krītu/ a. „Krebsnetz“, *plūku* /plūku/ a. s., g. pl. „Ausgezupftes“ : *plūku* /plūku/ „verbrühe“ : *plūku* /plūku/ „(ich) sproß“; *aposta* /apūōsta/ „beschädigt“ : *aposta* /apūōsta/ fem. „ringsum gereinigt“ : *aposta* /apūōsta/ „beschnuppert“, *šitās* /šitās/ n., a. pl. fem. „diese“ : *šitās* /šitās/ g. „dieser“ : *šitās* /šitās/ l. pl. fem. „in diese(n)“. – Tikai divus no šādu trijotņu locekļiem ar intonāciju šķiņ arī rietumu un austrumu izloksnēs.

Heterotonu pāri.

1) Ar stieptu un krītošu intonāciju: *bāris* /bāris/ „gescholten“ : *bāris* /bāris/ „Waise“, *kuls* /kuļs/ „wird dreschen“ : *kuls* /kūls/ „(Dresch)tenne“, *maijs* /maīs/ „Mai“ : *maiss* /māis/ „Sack“, *pieteku* /piēteku/ a. s., g. pl. „Nebenfluß“ : *pieteku* /piēteku/ „laufe hinzu“, *pūļu* /pūļu/ g. pl. „Mühe“ : *pūļu* /pūļu/ g. pl. „Haufe“, *rūts* /rūc/ „Fensterscheibe“ : *rūc* /rūc/ „brüll(s)t“, *slienas* /sliēnas/ „Speichel“ : *slienas* /sliēnas/ „bäumt sich“; *nenomaļu* /nenuōmaļu/ a. s., g. pl. „unentlegen“ : *nenomaļu* /nenuōmaļu/ „mahle nicht ab“, *palīgs* /palīks/ „Helfer“ : *palīks* /palīks/ „etwas krumm“. – Šādi vārdi nav heterotoni austrumu izloksnēs.

2) Ar stieptu un lauztu intonāciju: *burza* /buřza/ „Gedränge“ : *burza* /buřza/ „zerknittert“, *liesa* /liēsa/ fem. „mager“ : *liesa* /liēsa/ „Milz“, *vēlu* /vēļu/ „wünsche“ : *vēlu* /vēļu/ adv. „spät“; *bijušās* /bijušās/ fem. „die gewesenen“ : *bijušās* /bijušās/ g. s. masc., fem., n., a., l. pl. fem. refl. „sich gefürchtet“ (arī l. pl. fem. „in gewesenen“), *cikāda* /cikāda/ „Zikade“ : *cikāda* /cikāda/ fem. „wie mancherlei“, *kāsīšu* /kāsīšu/ g. pl. dem. „Haken“ : *kāsīšu* /kāsīšu/ „werde seihen“, *parīt* /parīt/ „verschlucken“ : *parīt* /parīt/ „üermorgen“, *pasēs* /pasēs/ „wird etwas säen“ : *pasēs* /pasēs/ l. pl. „Paß“, *peļot* /peļuōt/ „tadelnd“ : *peļot* /peļuōt/ „Mäuse fangen“. – Tādi vārdi ir heterotoni visās izloksnēs, jo stieptā intonācija ar lauzto resp. kāpjošo nekur nav sakritusi.

3) Ar krītošu un lauztu intonāciju: *ciet* /ciēt/ „leidest“ : *ciet* /ciēt/ adv. „fest, zu“, *dzels* /zēls/ „Eisen“ : *dzels* /zēls/ „wird stechen“, *osi* /uōsi/ a. „Henkel“ : *osi* /uōsi/ a. „Esche“, *plūkt* /plūkt/ „pflücken“ : *plūkt* /plūkt/ „sprießen“, *riept* /riēpt/ „besprechen, bezaubern“ : *riept* /riēpt/ „widrig sein“, *šā* /šā/ g. „dieses“ : *šā* /šā/ „auf solche Art“; *nelieti* /nelieti/ a. „Taugenichts“ : *nelieti* /neliēti/ n. pl. „nicht gegossen“, *pašausts* /pašausc/ „etwas gepeitscht“ : *pašausts* /pašausc/ „selbstgewebt“. – Šādi vārdi nav heterotoni rietumu izloksnēs.

Uzrādītos heterotonu piemērus apsverot, jāņem, protams, vērā, ka dažās saknēs un piedēkļos intonācijām citur var būt citāds sadalījums un arī līdzskaņu izruna beigu zilbēs var būt citāda nekā Vidzemes vidienē (skat. Endzelīna Lvgr. 38, 42, 205, 248). Citur līdz ar to citas vai citādas var būt heterotonu vienības.

Leksiskie heterotoni ar stieptu un krītošu intonāciju pārsniedz abas pārējās grupas vienību skaitā, bet ne heterotonisko formu daudzumā.

Kombinācijas iespēju daudz vairāk ir tādiem heterotonu pāriem (trijotnes tādas man nav zināmas), kam intonāciju atšķirība vērojama vairākās zilbēs reizē — divās vai pat trijās. Taču ne katrai iedomājamai kombinācijai ir atrodamas konkrēts piemērs, jo, piem., vārdi ar trim heterotoniskām zilbēm ir tikai daži, kā *tūkstošos*, kas minēts jau šā raksta sākumā, vai *iekārtās* /iēkārtās/ 1. pl. „Einrichtung“ : *iekārtās* /iēkārtās/ n., a. pl. fem. „die eingehängten“ un vēl kāds rets. Bet vārdu ar divām heterotoniskām zilbēm ir diezgan pudaudz; daži piemēri: *cirtāt* /cirtāt/ „kräuseln“ : *cirtāt* /cirtāt/ „hacktet“, *iesiet* /iesiet/ „einbinden“ : *iesiet* /iēsiēt/ „werdet gehen“, *jādīc* /jādīc/ „muß (leise) brüllen“ : *jādīts* /jādīc/ „herumgeritten“, *piegāzīšu* /piēgāzīšu/ g. pl. dem „Berghang“ : *piegāzīšu* /piēgāzīšu/ „werde hinzuwerfen“, *riebiens* /riēbiēns/ „(einmaliges) Bezaubern“ : *riebiens* /riēbiēns/ „Ekel“, *skaustās* /skāustās/ n., a. pl. fem. „die beneideten“ : *skaustās* /skaustās/ „umarmt einander“, *žāvāt* /žāvāt/ „gähnen“ : *žāvāt* /žāvāt/ „hängtet zum Trocknen auf“.

Kā no visiem iepriekšējiem piemēriem jau redzams, atšķirīgā intonācija heterotoniem sastopama gan uzsvērtās (saņnu un priedēkļu) zilbēs, gan neuzsvērtās (piedēkļu, saliktenos arī sakņu un priedēkļu) zilbēs. Trejāda tā ir tikai saknēs, pa daļai arī neuzsvērtās, kādās gan starpība starp stieptu un krītošu intonāciju tiecas zust. Divējāda tā ir priedēkļos (*ie-*, *no-*, *pār-*, *pie-*), proti, stiepta un krītoša (ar lauzumu nav piemēra) un tikai divējāda arī piedēkļos resp. gala zilbēs — stiepta un lauzta, jo te, arvien neuzsvērtā pozīcijā, kritums ir pielīdzinājies stiepumam.

Ja heterotonu pāri viens loceklis ir saliktenis, tad atšķirīgā intonācija mēdz būt morfoloģiski dažādās zilbēs, piem., vienam pāriniekam saknē, bet otram piedēklī resp. gala zilbē, priedēklī vai tamlīdzīgi. Piem., *ietin* /ietin/ „wickel(s)t ein“ : *ietin* (iētīn/ adv. zur Verstärkung von *iet* „gehen“, *Jānītī* /jānītī/ 1. s. dem. von *Jānis* (Name) : *jānītī* /jānītī/ „muß einfädeln“, *notīs* /nuotīs/ 1. pl. „Note (in der Musik)“ : *notīs* /nūotīs/ „wird abwickeln“, *salīgs* /salīks/ „wird übereinkommen“ : *salīgs* /salīks/ „leicht frierend“.

Daļai te minēto piemēru reizē ir leksisku un gramatisku heterotonu daba.

Tīri gramatiskiem heterotoniem intonācija šķiņ deklinācijas un konjugācijas formas. Saknes zilbē tas vērojams retāk (*mīlā* /mīlā/ n. „die liebe“ : *mīlā* /mīlā/ v. „die liebe“, *nāc* /nāc/ „kommst“ : *nāc* /nāc/ „komm“, *ēd* /ēd/ „išt“ : *ēd* /ēd/ „išt“), bet dažās piedēkļu resp. gala zilbēs — visnotaļ. Ar intonāciju te atšķi-

ņas 1) adjektīviem un tiem līdzīgi lokāmiem vārdiem vairāki abu dzimšu noteikto un nenoteikto formu locījumi (-os masc., -ās fem.), piem.: *mazos* /mazuōs/ a. pl. „die kleinen“ : *mazos* /mazuōs/ l. pl. „in kleinen“, *mazās* /mazās/ n., a. pl. fem. „die kleinen“ (kam pielīdzinājies arī g. s. ar -ās > -ās) : *mazās* /mazās/ l. pl. „in kleinen“, 2) verbālo tagadnes ā-celmu daudzsk. 2. persona un infinitīvs ar -(in)āt, piem.: *sargāt, purināt* /saŕgāt, purināt/ „(ihr) hütet, schüttelt“ : *sargāt, purināt* /saŕgāt, purināt/ „hüten, schütteln“, 3) adjektīviem līdzīgi lokāmā pagātnes pasīvā divdabja daudzsk. akuzātīvs un refleksīvais kondicionālis (ar ko saskan refl. supīns un minētā divdabja daudzsk. lokātīvs), piem.: *liktos* /liktuōs/ a. pl. „die gelegten“ : *liktos* /liktuōs/ „würde sich legen“ (sup. „sich legen“, l. pl. part. „in gelegten“).

Bez tam var būt heterotoniskas frazes – kad kādas frazes resp. teikuma locekļi ir heterotoniski vārdi vai kad blaku zilbju sēmantiskais grupējums atkarā no intonācijas iespējams dažāds un kad turklāt no šo heterotonisko vārdu abām rindām var veidoties sintaktiski pareizi savienojumi. Šādu iespēju balsta latviešu valodas brīvā vārdu kārta, palīgakcenti un enklize (enklitisks var būt pat verbs). Piemēri: *kā jāsīt laukā kopēji?* /kâ jâsit laũkā kuōpēji / „wie werdet ihr zusammen hinausreiten?“ : *kā jāsīt laukā, kopēji?* /kâ jâsit làukā kùopēji/ „weshalb muß man die Blesse habende (z. B., Stute) schlagen, Pfleger?“; *laižas norās* /laižas, nuōrās/ „man wird die Lecker zurechtweisen“ : *laižas norās* /laižas nuōrās/ „man fliegt auf den Weiden“; *liels sals augstumā* /liēls sâls aũkstumã/ „groß ist der Frost in der Höhe“ : *liels sals aukstumā* /liēls saĥs aũkstumã/ „der Unterschenkel wird im Frost frieren“; *liec zālei ziedot* /liēc zâlèi ziēduōt/ „laß für den Saal spenden“ : *liets, zālei ziedot* /liēc zâlèi ziēduōt/ „begossen beim Grasblühen“; *stāvu stāvus notekā* /stāvu stāvus nuōtēkã/ „(ich) stehe aufrecht in der Gosse“ : *stāvu stāvus notekã* /stāvu stāvus nuōtēkã/ „man betrampelt alle Stockwerke“; *tā sējēja pārsēšanās krēslā* /tâ sējēja pārsēšanâs krēslã/ „das ist ein Säensfehler des Säers im Dämmern“ : *tā sējēja pārsēšanās krēslā* /tâ sējēja pārsēšanâs krēslã/ „Umsetzen dieses Binders auf den Stuhl“. Frazes *paciet, sunīt!* un *pats iet sunīt* vai *atkārtotos formulējumā* un *atkārto tos formu lējumā!* izrunā (enklizes un palīgakcenta dēļ) var atšķirties vienīgi ar intonācijām: /pa.ciēt sunīt/ „dulde, Hündchen“ : /‘pac iēt sunīt/, „(selbst geht (er) hunzen“, /atkārto. tuōs fořmu.lējumã/ „es würde sich in der Formulierung wiederholen“ : /‘atkārto. tuōs ‘fořmu lējumã/ „wiederhole sie im Formenguß!“

Tādējādi dažkārt viena vārda formai heterotoniski atbilst divu vai pat vairāku vārdu fraze ar uzsvērtu pirmo locekli. Piem., *kāsēt* /kâsēt/ „husten“ : *kā sēt* /‘kâ sēt/ vai *kā sēt* /‘kâ sēt/ „weshalb od. wie säen“. Verba *ieskāt(ies)* „(sich) lausen“ formas, īpaši saliktās, var heterotoniski sadalīties padsmītiem frazēs, piem.,

ieskāts /iěskâc/ „gelaust“ : *ies kāds* /'iěs kâc/ „jemand wird gehen“, *paieskāšana* /paiěskâšana/ „ein weniges Lausen“ : *paies kāšana* /'paiěs kâšana/ „Seihen wird vergehen“ u. tml.

Transitīvo un pa daļai arī intransitīvo tagadnes *āja-*, *īja-* un *uoja-* celma verbu divdabji u. c. formas, kuŗu izskaņas sakrīt ar vietniekvārdu formām (*šos, tai, tajā, tajās, tajos, tas, tā, tām, tās, tie, tiem, to, tos, tu*), visnotaļ pārvēršas divu vārdu frazē, ja mainās intonācija — lauztā ar stiepto — celma beigu vokālismā (*-ā-*, *-ī-*, *-uo-*), piem., *sukātu* /sukâtu/ „würde kämmen“ : *sukā tu* /'sukâ tu/ „du kämmst“, *ciēnītās* /ciēnîtâs/ n., a. pl. fem. „die geehrten“ : *ciēnī tās!* /'ciēnī tâs/ „ehre diese!“, *apstarotie* /apstaruôtiē/ n. pl. „die bestrahlten“ : *apstaro tie* /'apstaruô tiē/ „diese bestrahlen“ u. tml. Iepriekš teiktais tā vai citādi attiecināms pa daļai arī uz citiem vārdiem, kur netraucē pārvērtības *e-*skaņas kvalitātē vai konsonantismā, piem., *meklēšos* /meklēšuôs/ „werde für mich suchen“ : *meklē šos* /meklē šuôs/ „such(s)t od. suche diese“, *malšos* /malšuôs/ „werde für mich mahlen“ : *mal šos* /'mâl šuôs/ „mahlst od. mahle diese“.

Intonāciju sēmantiskā slodze lielāka un heterotonu vairāk ir latviešu nekā leišu valodā, jo latvieši šķiŗ intonācijas ne tikai uzsvērtās zilbēs (kā leiši), bet arī neuzsvērtās. Bez tam latviešu valodā viegli veselas paradeigmas var būt heterotoniskas vispārinātā pirmās zilbes uzsvara un vienādotās substantīvu un adjektīvu deklinācijas dēļ. Un fōnētisku pārvērtību dēļ latviešiem ir radušies jauni heterotoni (sal. la. *cieti* /ciēti/, lei. *kentei* „(du) littst“ : la. *cieti* /ciēti/, lei. *kietī* n. pl. „hart“). Totiesu leišiem ir daudz vairāk vārdu, kas atšķiŗas ar uzsvara vietu (A. Laigonaitē, l. c. 22–23), bet latviešiem tādi ir liels retums, kā viegli saprotams.

Precīzi nav izsveŗama intonāciju sēmantiskā slodze. Cik tā saistās ar heterotoniem, tad svarīgs, pirmkārt, ir heterotonu vienību un formu daudzums, bet ne tikai: svarīgs, otrkārt, ir to lietošanas biežums. Cik iespējams spriest pēc Rīgā patlaban iznākošās „Latviešu valodas biežuma vārdnīcas“ (I – 1 1966, II – 1 1969), no pirmā simta visbiežāk lietojamo vārdu kādi 12 ir heterotoni, vismaz dažās formās. Treškārt, svarīgi ir, cik lielā mērā iespējamās heterotoniskās formas līdzīgā kontekstā. Te dažādība liela. Piem., ir grūti pat iedomāties teikumu, kur heterotonus *līsti* /līsti/ a. „Leiste“ un *līsti* /listi/ n. pl. „gekrochen“ varētu apmainīt. Bet netrūkst tādu, kas ir jo bieži lietojami, viscaur vienādi lokāmi (*auksts* /aũksc/ „kalt“ : *augsts* /aũksc/ „hoch“) un turklāt vienādi arī rakstāmi un gandrīz vai katrā kontekstā viens otra vietā iespējami (kā jau minētie *griezt* /griest||griēst/ „wenden“ : *griezt* /griēst/ „schneiden“).

Heterotonos intonāciju sēmantiskais svars ir vislielāks, un intonāciju sajaukums te rada neizbēgamu pārpratumu, ja neglābj konteksts resp. situācija. Tie parasti gan glābj, taču ne katrreiz un ne arvien uzreiz. Var gadīties, ka aprasts kon-

teksts tieši maldina, ko, piem., Māris Čaklais izmantojis savā dzejolī „Ar galvu sienā“ (publicēts Stučkas rajona avīzē Komunisma Uzvara 1970. g. 22. septembrī, Nr. 113). Dzejoļa pirmajās četrās rindās ir četri leksiski heterotoni:

Un tad viņš ieskrēja ar galvu *sienā*.
Un siens smaržoja *tā*,
ka neaizmirstuļu dvēseles, aizmirsušās
rāvās no treknajām sanesām *laukā*.

Virsrakstā un dzejoļa pirmajā teikumā homografam *sienā* (/sienā/ „ins Heu“ : /siēnā/ „in die Wand“) autora domātā nozīme atklājas tikai 2. rindā – tad, kad lasītājs ir jau kļūdījies šā vārda uztverē un izrunā (domādams „mit dem Kopf in die Wand“). Bet autors, kā šķiet pēc visa dzejoļa, to tieši būs gribējis un ne tikai humoram. Tāpat te lasītājam var misēties ar vārdu *rāvās* (daudzsk. lok. /rāvās||rāvās/ „in eisenhaltiges Wasser enthaltenden sumpfigen Stellen“ : pagātne /rāvās/ „rissen sich“, kas domāta dzejolī). Kontekstā tūliņ kļūst skaidra abu pārējo heterotonu nozīme: *tā* /tā/ „so“ (sal. *tā* /tā/ n. s. „die“, *tā* /tā/ „dessen“), *laukā* /laūkā/ „heraus“ (sal. *laukā* /làukā/ n. fem., g. masc., 1. „eine Blesse habend“).

Ne tikai heterotonus, jebkuŗu vārdu dara svešādu neparasta intonācija, kādas dēļ dažkārt nevar izolētus vārdus uzreiz pat saprast. Piem., pārklausās, īpaši pa tālruni, vai pavisam nepazīst gluži parastus, ar sugasvārdiem identiskus uzvārdus. (Uzvārdu burtošana „spelling“ nav parasta un nemēdz būt vajadzīga latviešu valodā ar tās fōnētisko rakstību.) Bieži ir gadījies, piem., ka Vidzemes vidienieŗu ausīm nepareizas stieptās resp. kāpjoŗās intonācijas dēļ lauŗti intonējamo uzvārdu *Briede*, *Podņieks* /briēde, puōdņieķs/ vietā tiek saklausīti citi: *Priede*, *Bodņieks* /priēde, buōdņieķs/, bet krītoŗi intonējamais *Gulbe* /gūlbe/ paliek pavisam nesa-prasts – pārliecībā, ka nav pareizi sadzirdēts.

Intonācija (un vārda kopgaŗums) sniedz it kā fōnētisku siluetu un vārda uztveršanai var būt svarīgāka par atseviŗķu skaņu izrunu.

Bet tā kā katrā dialektā ir izveidojusies sava intonāciju sistēma, tad arī literārā runā ne visiem latvieŗiem ir vienādas intonācijas. Un profesors Endzelīns (1945./46. m. g. lekcijās), aizrādīdams, ka intonāciju starpība laikam izzudīs, tika teicis: „Var puslīdz droŗi domāt, ka mūsu intonācijām nav vairs ilgs mūŗķs ko dzīvot, jo ļaudis jaucas. Ja tēvam un mātei daŗāda izruna, ko lai bērns mācās?“ Tagad gan daŗi domā, ka intonācijas varot un vajagot normēt īpaŗās ortoepijas vārdnīcās (Latvieŗu valodas kultūras jautājumi; Rīgā 1965), jo intonāciju pārkāpumi vēl dzīvi tiek izjusti – seviŗķi, ja tādi gadās „orātoru profesiju“ pārstāvjiem.

Tad nu pareizo intonāciju iemācīŗšanās visaktuālāka un reāli daudz maz iespējama šķiet heterotonos. Bet viscaur normētas intonācijas daudziem nebūtu pa spē-

kam, vismaz pirmajā paaudzē ne; piem., sēlisko izlokšņu pārstāvji nevarētu paļauties uz savu intonāciju nevienā zilbē. Pagaidām nav vērojams, ka kāds būtu varējis pārmācīties viscaur pareizi runāt citā intonāciju sistēmā. Augšzemnieki, kas cenšas labot savu krītošo intonāciju, lieto tās vietā stiepto nekonsekventi un hiper-normāli — arī pirmatnēja krituma vietā. Diez vai arī „ortointonāciju“ vārdnīca spētu daudz līdzēt runātāju vairumam, bet varbūt dažiem profesionāliem runātājiem, piem., aktieŗiem gan. Senāk daŗi (Pārstrauts 1881. g., Duburs 1912. g.) ir domājuŗi, ka derētu intonācijas viscaur apzīmēt ikdienas rakstībā. Bet tad „būtu rakstības pamatā jāliek Vidzemes trīs intonācijas, un rietumu un austrumu izlokšņu runātāji tās neprastu pareizi ŗķirt“ — atceres rakstā „Arī jubileja“ 1931. g. atgādina Endzelīns. Viņŗ ieteica gan turpināt senu tradīciju un bieŗi pārprotamajos homografos, heterotonos *kā, tā* ar intonācijas zīmi atŗķirt adverbus: *kā, tā*.

Intonācijām zūdot, heterotoni pārvērstos par homōnīmiem, resp. homofōniem, kas daudzkārt ir neērti un tiek aizstāti ar citiem vārdiem. Neērtākie tie, kas ir vienas vārdu ŗķiras un vienādi arī lokāmi. Tādu ir ap 20% heterotonu vienību. Citētā bieŗuma vārdnīca vedina domāt, ka rakstos jau tagad vairās no visiem kādas heterotonu trijotnes vai pāŗa locekļiem, ja viens no tiem ir nepieklājīgs vārds vai spēj radīt nevēlamu kōmismu. Piem., vārdnīcai ekscerpētajos tekstos tātad nav bijuŗi atrodami tādi homografi kā *mīŗana* un *ŗķīŗsts*, bet to sinonīmi gan (sal. /mīŗana/ „Treten“ : /mīŗana/ „Harnen“ : /mīŗana/ „Wechseln“, /ŗķīŗsc/ „keuscʰ“ : /ŗķīŗsc/ „flüssig“).

Ja intonāciju starpība izzustu, reizē izgaīstu to sēmantiskais svars un rastos latvieŗiem arī leksikā atkal tamlīdzīgas pārmaiņas, par kādām rakstījis Endzelīns FBR IX 8—9 sakarā ar homōnīmu vārdu zuŗanu.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛАТЫШСКОЙ СЛОВОВОЙ ИНТОНАЦИИ

Резюме

В связи с фонематическим характером интонаций существуют слова, лексическое или грамматическое значение которых — различно, в то время как фонетически они отличаются лишь интонацией. Ради краткости в этом докладе такие слова названы гетеротонами.

Гетеротоны имеются также в литовском и, надо полагать, были в древнепрусском языке. Семантическая нагрузка интонаций и гетеротонов больше в латышском чем в литовском языке.

Гетеротонами могут быть не только отдельные слова, но также целые фразы, то есть, предложения. (См. примеры в латышском тексте.)

Лексических гетеротонов мною собрано около 400.

В гетеротонах семантическому значению интонаций принадлежит наиболее важное место и смещение интонаций создает неизбежно недопонимание, если на помощь не приходит контекст. Все же любое слово становится чуждым из-за необычной интонации. Интонация (и длина слова) дает как бы фонетический силуэт и для восприятия слова может быть более важным, чем произношение отдельных звуков.

Так как в каждом латышском диалекте сложилась особая система интонаций, то нормировать интонации вряд ли будет возможно.